

hurûf-ı halk; (ب, ت, د, ذ, ض, غ, م, ن); hurûf-ı zemâniyye-hurûf-ı âniyye; hurûf-ı zimâm-hurûf-ı evtâd-hurûf-ı kulûb; hurûf-ı mukattaa-hurûf-ı muhkemât-hurûf-ı müteşâbihât gibi daha başka tasnifler de vardır. Kur'an'da yirmi dokuz sûrenin başında yer alan الم, طه, حم gibi harflere hurûf-ı mukattaa*, hurûf-ı teheccî ve fevâtihu's-süver* denildiği gibi âyet sonu kelimelerinin son harflerine de hurûf-ı fâsıla adı verilir.

Bunlardan başka nahiv âlimlerinin isim ve fiilin dışında üçüncü kelime çeşidi olarak ele aldığı mâna harfleri de (hurûf-ı meânî) vardır. Bunlara, tek başına bir anlam taşımayıp diğer kelimelerle (isim ve fiiller) birlikte kullanıldıklarında anlam bildirmeleri sebebiyle "mâna harfleri" denildiği gibi terkip içerisinde isimleri fiille bağladıkları veya fiillerle isimler arasında anlam ilişkisi kurulmasında vasıta görevi yaptıkları için "rapt harfleri" (bağlaç) ve "edevât" adı da verilir. Bu harflerin cümle içinde gördükleri fonksiyona göre birçok çeşidi vardır: Cer, atıf, nasb, cezm, istifham, cevap, istisna, nida, şart, teşbih, tevkid, tenbih, masdar, kasr, istikbal, sıla, talep, nefy, nehy, emir, tahziz-tendim-arz, ta'lil, temennî, tereccî, ta'rif vb. harflerle fiile benzeyen harfler gibi.

Sayıları 150'yi aşan hurûf-ı meânî içinde isim soylu olanlar yanında birkaç fiil de vardır. Ancak çoğu harf olduğu için "tağlîb" yoluyla onlar da bu ad altında toplanmıştır. Hurûf-ı meânî arasında yapı itibarıyla bir, iki, üç, dört ve beş harften oluşanlar bulunduğu gibi birleşik bir yapıya sahip olanlar da vardır: ك + اَنْ ← كَنْ gibi.

Harfler fonksiyon itibarıyla amel edenler (el-huruf-ı'l-âmile) ve etmeyenler (el-huruf-ı'l-mühmele), amel etmesi de etmemesi de câiz olanlar olmak üzere üç gruba ayrılır. Amel edenler cer, cezm, sadece nasb, nasb ve ref' edenler olmak üzere dört grupta toplanır. Kullanım itibarıyla sadece isme, sadece fiile ve her ikisine dahil olma özelliği gösterenler de vardır. Meselâ cer harfleri sadece isim ve isim soylu kelimelere, nasb harfleri sadece muzâriye, atıf harfleri ise hem isme hem de fiile dahil olur.

İnce mânalar, belâgat ve beyânî nükateleri, üslûp hususiyetleri büyük ölçüde hurûf-ı meânîye dayandığı için bunların üzerinde özellikle durulmuş, tefsir ve belâgat âlimleri bu harflerin aslı ve fer'î mânalarını, nahiv âlimleri amel durumlarını

incelediği gibi felsefe ve mantık âlimleri de önerme ve hükümlerdeki fonksiyonlarını ele almışlardır. Gerek alfabe harfleri gerekse mâna harflerine dair pek çok eser kaleme alınmış olup bunlar sadece mâna harflerine ve edatlara, sadece alfabe harflerine veya her ikisine, sadece Kur'an'daki mâna harflerine veya bir tek harfe ait olmak üzere farklılık gösterir. Meselâ yalnız ض, ط harfleri ve bunların farklarına dair otuzdan fazla eser yazılmıştır. Arap dilinde ve özellikle Kur'an'da geçen elif, lâm ve hâ harfleri üzerine de birçok eser kaleme alınmıştır (harfler hakkında yazılan eserlerin bir listesi için bk. İbnü'l-Enbârî, *Zinetü'l-fuzalâ*?, nâşirin mukaddimesi, s. 22-35; Müzenî, *el-Hurûf*, nâşirlerin mukaddimesi, s. 5-32).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgûb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "harf" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hırf", "hvc", "acm" md.leri; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 66-67; J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890 → İstanbul 1978, s. 776-778; Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 3, 5; Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Hurûf* (*Selâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1402/1982, s. 34-47; İbnü's-Sikkât, *Kitâbü'l-Hurûf* (a.e. içinde), s. 93-111; Müzenî, *el-Hurûf* (nşr. Mahmûd Hasenî Mahmûd - M. Hasan Avvâd), Amman 1403/1983, nâşirlerin mukaddimesi, s. 5-32; Belâzürî, *Fütûh* (Rıdvân), s. 456-460; Zecâcî, *el-Cümel fi'n-nahv* (nşr. Ali Tefvîk el-Hamed), Beyrut 1408/1988, s. 370-378; Fârâbî, *eş-Şerh li-Kitâbî Aristotâlis fi'l-tibâre* (nşr. W. Kutsch - S. Marrow), Beyrut 1946, s. 29, 43, 51, 54; a.mlf., *Kitâbü'l-Hurûf*, Beyrut 1990, s. 28-29; a.mlf., *Kitâbü'l-Elfâz* (nşr. Muhsin Mehdi), Beyrut 1986, s. 43-56; Rummânî, *Kitâbü Me'âni'l-hurûf* (nşr. Abdülfettâh İsmâil Şelebî), Cidde 1401/1981, nâşirin mukaddimesi, s. 2, 7-19; İbn Cinnî, *Sırru şinâ'atü'l-râb* (nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), Kahire 1374/1954, I, 6, 75; Alâeddîn b. Ali el-İrbillî, *Cevâhirü'l-edeb* (nşr. Emîl Bedî' Ya'kûb), Beyrut 1412/1991, nâşirin mukaddimesi, s. 5-16; Ahmed b. Muhammed er-Râzî, *Kitâbü'l-Hurûf* (*Selâsetü kütüb fi'l-hurûf* içinde, nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Kahire 1402/1982, s. 133, 141-156; İbnü'l-Enbârî, *Zinetü'l-fuzalâ*? (nşr. Ramazan Abdüttewvâb), Beyrut 1407/1987, nâşirin mukaddimesi, s. 22-35; Hasan b. Kâsim el-Murâdî, *el-Cene'd-dâni fi hurûf-ı'l-me'ânî* (nşr. Tâhâ Muhsin), Bağdad 1974-75, s. 29-30, 86-93; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 48-50; Firûzâbâdî, *Beşâ'ir* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), II, 452; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), III, 22, 153-158; İbn Haldûn, *el-Mukaddime*, II, 961-983; İbn Nüred-din, *Meşâbihu'l-megânî* (nşr. Âiz b. Nâfi' el-Ömerî), Kahire 1414/1993; Hitti, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut 1949, I, 93; Cevâd Ali, *Târîhu'l-Arab*, Bağdad 1950, I, 204; Nâcî Zeynüddin, *Muşauverü'l-haqqi'l-Arabî*, Bağdad 1388/1968, s. 2, 295-302; a.mlf., *Meus'atü'l-haqqi'l-Arabî*, Bağdad 1984, s. 65-66; F. M. Berezin, *Lecture on Linguistics*, Moscow 1969, s. 137; C. F. Hockett,

A Course in Modern Linguistics, Indian 1970, s. 544; Türkî Atıyye Abbûd Cübûrî, *el-Haqqi'l-Arabiyyü'l-İslâmî*, Bağdad 1395/1975, s. 8-32; Süheyle Yâsin el-Cübûrî, *Aşlû'l-haqqi'l-Arabî*, Bağdad 1977, s. 19-60; Abdülfettâh Ubâde, *İntişârü'l-haqqi'l-Arabî*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezheriyye), s. 5-40; M. Tâhir el-Kürdî, *Târîhu'l-haqqi'l-Arabî*, Mekke 1402/1982, s. 16, 23-45, 295-303; Gânim Kaddûrî Hamed, *Resmü'l-Muşhaf*, Bağdad 1402/1982, s. 17-19; Affî Behnesî, *el-Haqqi'l-Arabî*, Bağdad 1404/1984, s. 19-35; Yahyâ Sellûm el-Abbâsî, *el-Haqqi'l-Arabî*, Bağdad 1404/1984, s. 17-37; M. Saïd İsbir - Bilâl Cüneydî, *eş-Şâmil*, Beyrut 1985, s. 472-475; Hâdî Atıyye Matar el-Hilâlî, *Nazarıyyetü'l-hurûf-ı'l-âmile*, Beyrut 1406/1986, s. 5, 124-152; a.mlf., *el-Hurûf-ı'l-âmile*, Beyrut 1406/1986, s. 7-10; J. Naveh, *Alphabet*, Jerusalem 1987, tür.yer., Mahmûd Sa'd, *Hurûf-ı'l-me'ânî*, İskenderiye 1988, s. 7-14; Emîl Bedî' Ya'kûb, *Meus'atü'l-hurûf*, Beyrut 1408/1988, s. 5-8, 439-441, 460-464; Rekin Ertem, *Elifbeden Alfabe*, İstanbul 1991, s. 280; a.mlf., "Elifbâ", *DİA*, XI, 39-44; Nihad M. Çetin, "İslâm Hat Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi", *İslâm Kültür Mirasında Hat Sanatı* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992, s. 14-15; a.mlf., "Arap (Yazı)", *DİA*, III, 276-281; Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı*, İstanbul 1993, s. 11-12; Yahyâ Vehîb el-Cübûrî, *el-Haqq ve'l-kitâbe*, Beyrut 1994, s. 17-25; Bustânî, *DM*, VII, 4-9; T. H. Weir, "Harf", *İA*, V/1, s. 230-231; H. Fleisch, "Hurûf al-Hidjâ", *EF* (Fr.), III, 617-620; B. F. C. Atkinson, "Alphabet", *EBr*, I, 662-669; Mustafa Uzun, "Ebced", *DİA*, X, 68-70.

İSMAİL DURMUŞ

□ TEFSİR. Müslümanlar, Kur'an-ı Kerim'in Hz. Peygamber'e indirildiği şekliyle korunması, muhtevasının anlaşılabilir ve doğru telaffuz edilmesi için de büyük gayret göstermişlerdir. Kur'an'ın okunuşuna rahatlık, yumuşaklık ve mânaya uygun bir tavır kazandırılması gibi estetik amaçların da gözetildiği bu çalışmalar sayesinde genel olarak harflerin fonetik özelliklerinin belirlenmesi yanında, bilhassa Kur'an lafızlarının okunuşuna dair ulûmü'l-Kur'an içinde başta "tecvidü'l-hurûf" olmak üzere çeşitli disiplinler geliştirilmiştir (bk. TECVİD). Arapça'daki ث, خ, ذ, ض, ط, ع gibi harflerin Arap olmayan milletlerin dilinde bulunmaması, Kur'an harflerine gerçek seslerini verebilmek için mehâric-i hurûfun tesbit ve tâlimini zorunlu hale getirmiş, başlangıçtan günümüze kadar sürdürülen Kur'an öğretimine mehâric ve sıfât-ı hurûfun tâlimiyle başlanması gelenek halini almıştır.

Kur'an lafızları yirmi dokuzu aslı, beşi fer'î olan Arap harfleriyle seslendirilir (Mekki b. Ebû Tâlib, s. 93, 107-111). Bu

farklı kısımlarının damağa yapışması halini olup itbak sıfatlılar ط, ط, ض, ص harfleridir. 6. Hurûf-ı münfetiha. İnfitâh (açılma) itbâkın zıddıdır. Kendilerinde infitâh sıfatı bulunan harfler, dilin damaktan ayrılıp açılması suretiyle telaffuz edilir. Itbâk sıfatlılar dışındaki yirmi dört harf bu gruba girer. 7. Hurûf-ı müsta'liye. Yirmi dokuz harfin en kalınları olan, ض, ص, خ harfleridir. Telaffuz edilirken dilin üst damağa yükselmesi sebebiyle bu yedi harfe "hurûf-ı müsta'liye" (hurûf-ı isti'lâ) denmiştir. Kalın okunmaları sebebiyle bunlara "hurûf-ı mufahhame" de denir. Kur'an-ı Kerim kıraatinde bu harflerin fethalı halleri a sesiyle (elifle) med edilirse "fetha-i şedide" ile (â sesiyle) okunur. 8. Hurûf-ı müstefile. İsti'lânın zıddı olan istifâle (alışma), dilin damağa yükselmeyip aşağıda kalması halidir. Hurûf-ı müstefile, hurûf-ı müsta'liyenin dışında kalanlar olup evvelindeki harfin fethalı veya zammeli olması sebebiyle tağlîz ile okunan "Allah" lafzının "lâm"ı ve fethalı veya zammeli râ dışında kalanları ince (terkî ile, "a-e" arası bir sesle) okunur. 9. Hurûf-ı med ve lîn. Med harfleri, kendinden önceki harfin harekesi kendi cinsinden olan elif ile sâkin vâv ve sâkin yâ'dır. "Hurûf-ı hevâiyye" de denilen ve kendilerinden önceki harfin sesinin uzatılmasını sağlayan bu harflerin her üçünün de mahreci ağız boşluğudur. Fethalı bir harften sonra gelen sâkin vâv ile sâkin yâ'ya "lîn harfleri" denir. Belirtilen konumuyla bu iki harfte lîn (yumuşak olma) sıfatı bulunur. 10. Hurûf-ı saffire. Saffir, ص, س, ز harflerinde rihve sıfatının yaygın olması sebebiyle bu harfler mahreçten çıkarken ısığa benzer bir sesin duyulması halidir. 11. Hurûf-ı kalkale. "Mahrecin kuvvetli bir ses işitilecek şekildeki hareketi" şeklinde tarif edilen kalkale ط, ط, د, ج harflerine ait bir sıfattır. Her biri şiddet sıfatı da taşıyan bu harfler, kelime içinde veya vakıf sebebiyle sâkin olduklarında mahreçlerinin önce şiddetle kapanıp hemen ardından kuvvetli bir titreşimle açılması suretiyle telaffuz edilir. 12. Hurûf-ı münharife. İnharif, ج, ح harflerinin telaffuzu esnasında dilin damağa doğru meyiletmesi, yükselmesi halidir. Meyil "lâm"da hemen dil ucunda, "râ"da ise dilin daha geniş kısmında olur. 13. Harf-i mütefeşşî. Tefeşşî (yayıma), telaffuzu esnasında ش harfinin mahrecinin akışındaki özel sestir. 14. Harf-i müstetîl. ض harfinin sıfatı olan istitâle (uzatma), harfin yumuşak bir tarzda çıktığı mahrecinde biraz

tutulup uzatılması halidir. 15. Harf-i mütekerrir. Telaffuz edilirken mahrecinde tekrarlanır gibi bir ses oluşması sebebiyle ج harfi tekrîr sıfatı ile anılır. 16. Gunneli harfler. Gunne, ihfâ ve idgamların uygulanması sırasında ن, م harflerine mahsus genizden gelen sestir (harflerin sıfatları hakkında geniş bilgi için bk. Sîbeveyhi, IV, 432-436; İbn Cinnî, I, 46-48; Mekki b. Ebû Tâlib, s. 115; Ebû Amr ed-Dânî, et-Taḥdîd, s. 107; İbnü'l-Cezerî, et-Temhîd, s. 115; Gânim Kaddûrî Hamed, s. 227 vd.).

Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688), Nasr b. Âsım ve Yahyâ b. Ya'mer'le başlayan Kur'an lafızlarının doğru okunmasını temine yönelik çalışmalar her asırda gelişerek devam etmiştir. Filolojik çalışmalar içinde de yer alan harflerin yapı özellikleriyle ilgili incelemeler, IV. (X.) yüzyılın başlarından itibaren çeşitli kıraat rivayetlerinde, özellikle tecvid ilminin temel konusu olması bakımından bu disiplin içinde ön plana alınarak devam ettirilmiştir. Bu alanda eserleri kaynak kabul edilen müelliflerin başında İbn Mucâhid (ö. 324/936), Mûsâ b. Ubeydullah, İbn Galbûn, Mekki b. Ebû Tâlib, Ebû Amr ed-Dânî, Şâtîbî, Sehâvî, Ebû Şâme, Ca'berî, İbnü'l-Cezerî ve Kastallânî (ö. 923/1517) gibi âlimleri zikretmek gerekir.

Daha özel bir alan olan tecvid "harfleri güzel telaffuz etme" ilmi olduğundan harflerin hem seslendirilmesi hem de özellikleriyle meşgul olmuş, bu konuda IV. (X.) yüzyılın başlarından itibaren birçok eser verilmiştir. Gânim Kaddûrî Hamed, XIII. (XIX.) yüzyılın sonuna kadar eli beş müellife ait 109 eserden bahseder (ed-Dirâsâtü's-savtiyye, s. 23-46).

Osmanlı müellifleri de pek çok eserle bu alandaki çalışmalara katılmışlardır. İmam Muhammed Birgî'nin ed-Dürü'l-yetim fi 'ilmi't-tecvîd'i, bunun tercümesi olan Eskicizâde Ali b. Hüseyin'in Terceme-i Dürrü yetim'i, Hamza Hüdâî'nin Tecvîd-i Edâiyye'si, Mağnisi'nin Terceme-i Cezeriyye'si, Molla Abdurrahman Karabaş'ın Karabaş Tecvîdi adlı risâlesi, Mehmed Zihni Efendi'nin el-Kavlü's-sedîd fi 'ilmi't-tecvîd'i, Debreli Hoca Abdülkerim'in Mizânü'l-hurûf'u, Abdülazîz b. Abdülfettâh'ın Kavâ'idü't-tecvîd'i bu alanda basılan en tanınmış eserler olup Cumhuriyet döneminde de özellikle 1950'lerden sonra Ali Rıza Sağman, Demirhan Ünlü, İsmail Karaçam, Abdurrahman Çetin gibi müellifler aynı alanda eser vermeye devam etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Haîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn* (nşr. Mehdi el-Mahzûmî), Beyrut 1988, I, 57; *Lisânü'l-Arab*, XI, 41-44; Sîbeveyhi, *el-Kitâb* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1977, III, 541 vd.; IV, 432-436; Ebû Saîd es-Sîrâfî, *es-Sîrâfiyyü'n-Nahvî fi dau'i şerhihi li-Kitâbi Sîbeveyhi* (nşr. Abdül-mün'im Fâiz), Şam 1983, s. 306; İbn Cinnî, *Sıru şinâ'ati'l-i'râb* (nşr. Hasan Hindâvî), Beyrut 1985, I, 13, 46-48; Mekki b. Ebû Tâlib, *er-Ri'âye* (nşr. Ahmed Hasan Ferhad), Amman 1984, s. 83-96, 107-112, 145; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Taḥdîd fi'l-itkân ve'l-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed), Bağdad 1988, s. 104-107, 120; a.mlf., *el-Muḥkem fi nakdi'l-meşâhif* (nşr. İzzet Hasan), Dimaşk 1379/1960, s. 4-7, 108 vd.; İbnü'l-Bâzîs, *el-İknâ'*, I, 171-173; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, I, 201-202, 362-491; II, 125, 288; a.mlf., *et-Temhîd fi 'ilmi't-tecvîd* (nşr. Gânim Kaddûrî Hamed), Beyrut 1986, s. 113, 115; Süyûtî, *el-İtkân*, Kahire 1951, I, 98; Kastallânî, *Le'tâ'ifu'l-işârah li-fünûni'l-kur'ân* (nşr. Âmir es-Seyyid Osman - Abdussabûr Şâhin), Kahire 1972, s. 184; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfû fudâilâ'l-beşer* (nşr. Şa'bân M. İsmâîl), Beyrut 1987, II, 125, 365; Saçaklızâde, *Cühdü'l-mukîl*, Süleymaniye Ktp., Erzincan, nr. 8, vr. 10^b-57^a ("sıfâtü'l-hurûf" babı); Hâmid b. Abdülfettâh, *Zübdetü'l-İrfân fi vücûhi'l-Kur'ân*, İstanbul 1894, s. 5; Ali Rıza Sağman, *Sağman Tecvîdi*, İstanbul 1964, s. 18 vd.; Demirhan Ünlü, *Kur'an-ı Kerim'in Tecvîdi*, Ankara 1975, s. 41 vd.; Gânim Kaddûrî Hamed, *ed-Dirâsâtü's-savtiyye 'inde 'ulemâ't-tecvîd*, Bağdad 1986, s. 23-46, 227 vd.; Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları: Tecvid*, İstanbul 1987, s. 31 vd.; İsmail Karaçam, *Kur'an-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri: Mufasssal Tecvid*, İstanbul 1991, s. 185 vd.

MEHMET ALI SARI

HARFÜŞ

(حروفش)

Memlûkler zamanında
büyük şehirlerin
aşağı sınıf halkına verilen ad.

Sözlükte "kaba, çok öfkeli, kötülüğe hazır kişi" anlamına gelen Arapça harfûş kelimesi (çoğulu harâfiş ve harâfişe) haranfeş, muhranfeş şeklinde de kullanılır. Memlûk tarihçileri tarafından hırsız, ah-lâksız, hilekâr, işsiz ve fakir pazarcılarla, halktan fesat ve tahrip hareketlerine karışmış olanlar bu adla anılmıştır. Genellikle Kahire'de yaşayan bu zümrenin hilekâr, hırsız ve kötü ahlâklı olanlarına zaâr, işsiz ve fakir pazarcılara ayyâr, yol kesicilere ayyâk denirdi. Bunlar "ahmak" anlamında caidiyye adlarıyla anılırlar ve meydanlarda, caddelerde, cami önlerinde dilencilik yaparlardı. Bu zümreler Kahire'nin geçirdiği iktisadî ve içtimâî karışıklıklarda, Memlûk sultanları ve emîrler arasındaki mücadelelerde önemli rol oynamışlardır.